Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18844626

ग्रामीण-शहरी सेवा विषमता : एक प्रशासनिक विश्लेषण

डॉ. कालिदास फड[1] & सोमेश्वर परमेश्वर तोडकर[2]

सारांश (Abstract)

भारतामध्ये ग्रामीण व शहरी भागांतील सार्वजनिक सेवांच्या उपलब्धता, गुणवत्ता आणि प्रवेशामध्ये लक्षणीय विषमता आढळून येते. लोकसंख्येचा मोठा भाग ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्यास असला तरी शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, डिजिटल सेवा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांच्या अंमलबजावणीत शहरी भाग तुलनेने अधिक सक्षम दिसून येतो. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश ग्रामीण-शहरी सेवा विषमतेचे प्रशासनिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे हा आहे.

या अभ्यासामध्ये दुय्यम आकडेवारी, शासकीय अहवाल आणि सैद्धांतिक ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. विशेषतः Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana, National Health Mission आणि Digital India यांसारख्या योजनांच्या अंमलबजावणीचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

निष्कर्षानुसार, सेवा वितरणातील तफावत ही केवळ आर्थिक नसून प्रशासनिक संरचना, संसाधनांचे असमान वाटप, मनुष्यबळ व्यवस्थापनातील त्रुटी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षमतेशी संबंधित आहे. ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्यासाठी विकेंद्रीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, उत्तरदायित्व आणि परिणामाधारित नियोजन आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स : ग्रामीण प्रशासन, शहरी प्रशासन, सेवा वितरण, विकेंद्रीकरण, ई-शासन

१. प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असून स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण विकासाला धोरणात्मक प्राधान्य देण्यात आले. पंचवार्षिक योजना, हरित क्रांती, ग्रामीण रोजगार योजना, आरोग्य व शिक्षण विस्तार कार्यक्रम इत्यादी उपक्रमांद्वारे ग्रामीण भागाचा विकास साधण्याचा प्रयत्न झाला. तथापि, 1990 नंतरच्या उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शहरीकरण वेगाने वाढले आणि शहरी भाग आर्थिक, तांत्रिक व सामाजिक दृष्ट्या अधिक सक्षम बनले. या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण-शहरी दरी वाढल्याचे दिसून येते. शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, उद्योग, माहिती-तंत्रज्ञान आणि प्रशासकीय सेवा या सर्व क्षेत्रांमध्ये शहरी भाग तुलनेने अधिक प्रगत आहेत.

[1] लोकप्रशासन विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय, करमाड, छत्रपती संभाजीनगर

[2] लोकप्रशासन विभाग, विवेकानंद कला, स.द.वा.व.वि.महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

भोगले (2016) यांच्या मते प्रशासनाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे सार्वजनिक संसाधनांचे न्याय्य व कार्यक्षम वितरण. जर प्रशासनिक यंत्रणा केंद्रीकृत, असमतोल आणि उत्तरदायित्वशून्य असेल तर सेवा वितरणात विषमता अपरिहार्य ठरते.

२. सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक चौकट

२.१ विकेंद्रीकरण सिद्धांत

विकेंद्रीकरण म्हणजे निर्णयप्रक्रिया व संसाधनांचे नियंत्रण स्थानिक पातळीवर हस्तांतरित करणे. भोसले (2015) यांच्या मतानुसार ग्रामपातळीवरील सक्षमीकरणाशिवाय ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया प्रभावी ठरत नाही.

शिंदे (2017) यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या भूमिकेवर भर देताना नमूद केले आहे की पंचायत राज प्रणाली ही ग्रामीण प्रशासनाचा कणा आहे. परंतु आर्थिक स्वायत्ततेच्या अभावामुळे त्यांची कार्यक्षमता मर्यादित राहते.

२.२ सार्वजनिक धोरण व सेवा वितरण

देशमुख (2015) यांच्या मते शहरी प्रशासनात नियोजन, समन्वय आणि संसाधनांचे व्यवस्थापन अधिक संगठित असते. ग्रामीण भागात धोरणांची अंमलबजावणी अनेकदा अपूर्ण राहते.

कुलकर्णी (2018) यांनी प्रशासनिक सुधारणा, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या घटकांना सेवा गुणवत्तेचे मूलभूत आधार मानले आहे.

३. ग्रामीण-शहरी सेवा विषमतेचे क्षेत्रनिहाय विश्लेषण

३.१ शिक्षण

शहरी भागात उच्च दर्जाच्या शाळा, खासगी शैक्षणिक संस्था, डिजिटल वर्गखोल्या आणि प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध असतात. ग्रामीण भागात प्राथमिक शाळांचे जाळे असले तरी शिक्षकांची कमतरता, प्रयोगशाळांचा अभाव, ग्रंथालयांची मर्यादा आणि डिजिटल सुविधांचा अभाव दिसून येतो.

पाटील (2018) यांच्या मते ग्रामीण शिक्षण व्यवस्थेत निधीची कमतरता आणि देखरेखीतील त्रुटी ही मुख्य कारणे आहेत.

३.१ आरोग्य सेवा

National Health Mission अंतर्गत ग्रामीण आरोग्य केंद्रांची स्थापना झाली असली तरी तज्ज्ञ डॉक्टरांची कमतरता, औषधसाठा व उपकरणांची मर्यादा कायम आहे.

देशमुख (2015) यांनी नमूद केले आहे की शहरी भागातील खासगी रुग्णालयांचे जाळे आरोग्य सेवेत मोठी भूमिका बजावते, ज्यामुळे ग्रामीण भाग तुलनेने मागे राहतो.

३.३ पायाभूत सुविधा

Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana मुळे ग्रामीण रस्त्यांचे जाळे सुधारले आहे. तरीही अंतर्गत रस्ते, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि वीजपुरवठा यामध्ये अजूनही तफावत आहे.

गायकवाड (2016) यांच्या मतानुसार वेगवान शहरीकरणामुळे शहरी भागात पायाभूत सुविधांमध्ये अधिक गुंतवणूक होते, तर ग्रामीण भागात तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते.

३.४ डिजिटल सेवा व ई-गव्हर्नन्स

Digital India मोहिमेमुळे ई-सेवा, ऑनलाइन अर्ज प्रणाली आणि डिजिटल प्रमाणपत्रे उपलब्ध झाली आहेत.

पवार (2019) यांच्या मते ई-गव्हर्नन्समुळे पारदर्शकता व कार्यक्षमता वाढते; परंतु ग्रामीण भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, वीजपुरवठा आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असल्याने सेवा वापर मर्यादित राहतो.

४. प्रशासनिक कारणे

- संसाधनांचे असमान वितरण - शहरी भागात आर्थिक गुंतवणूक जास्त.
- मनुष्यबळ समस्या - ग्रामीण भागात प्रशिक्षित अधिकारी टिकून राहत नाहीत.
- केंद्रीकृत नियोजन - स्थानिक गरजांकडे दुर्लक्ष.
- स्थानिक संस्थांची मर्यादा - आर्थिक व तांत्रिक साधनांचा अभाव.
- मूल्यांकनातील त्रुटी - परिणामाधारित मूल्यांकनाची कमतरता.
- कुलकर्णी (2018) यांच्या मतानुसार प्रशासनिक सुधारणा आणि उत्तरदायित्व प्रणाली बळकट केल्याशिवाय सेवा गुणवत्तेत सुधारणा शक्य नाही.

५. धोरणात्मक उपाय

- वित्तीय विकेंद्रीकरण वाढविणे
- ग्रामपंचायत व नगरपालिका संस्थांचे सक्षमीकरण
- डिजिटल पायाभूत सुविधा विस्तार
- परिणामाधारित नियोजन
- सार्वजनिक-खासगी भागीदारी
- भोगले (2016) यांच्या मते पारदर्शक व उत्तरदायी प्रशासनामुळे सेवा वितरणात समता साधता येते.

६. निष्कर्ष

ग्रामीण-शहरी सेवा विषमता ही प्रशासनिक रचनेतील असमतोल, संसाधनांचे असमान वितरण आणि तांत्रिक दरी यांचे परिणाम आहे. शासनाच्या विविध योजनांमुळे सुधारणा होत असली तरी समन्वय, विकेंद्रीकरण आणि उत्तरदायित्व यावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

समान व गुणवत्तापूर्ण सेवा वितरणासाठी ग्रामीण भागात वित्तीय संसाधने, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून देणे ही काळाची गरज आहे. प्रभावी प्रशासनिक सुधारणांद्वारे ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे शक्य आहे.

संदर्भ सूची

- भोगले, भा. ल. (2016). लोक प्रशासन: सिद्धांत व व्यवहार. पुणे: विद्या प्रकाशन.
- भोसले, आर. एम. (2015). विकेंद्रीकरण आणि ग्रामविकास. नागपूर: साई प्रकाशन.
- देशमुख, वि. ए. (2015). शहरी प्रशासन: समस्या आणि उपाय. नागपूर: साईनाथ प्रकाशन.
- गायकवाड, व्ही. के. (2016). शहरीकरण व विकास समस्या. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- कुलकर्णी, एस. आर. (2018). प्रशासनिक सुधारणा आणि उत्तरदायित्व. पुणे: विद्या प्रकाशन.
- पाटील, एस. बी. (2018). ग्रामीण विकास व प्रशासन. पुणे: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ प्रकाशन.
- पवार, एस. डी. (2019). ई-गव्हर्नन्स आणि आधुनिक प्रशासन. मुंबई: हिमालय प्रकाशन.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*